

પંડિતયુગના પ્રવાસી : જહંગીર

મર્ઝબાન

Dr. H. V. Chaudhari
Associate Professor in Gujarati

મનુષ્ય જીવનની અભીક્ષિત હેતુ આનંદ છે. માનવીના જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે નાવીન્ય હોય તો જ જીવન રસપૂર્ણ બને. જીવનની જડતાને દૂર કરવા તથા જીવનને આહ્લાદક બનાવવા માનવીને હમેશાં ચાલતા રહેવું પડે છે. ગુજરાતી ભાષામાં એક કહેવત છે - 'ફરે તે ચરે, બાંધ્યો ભૂખે મરે' સંસ્કૃત ભાષામાં એક ઉક્તિ છે.-'ચરતિ ચરતો ભગ : । આ જગતમાં જે જીવંત છે તે બધું જ ચાલ્યા કરે છે. જે બેસી રહે છે તેનું નસીબ પણ બેસી રહે છે. જે ચાલે છે તેનું જ ભાગ્ય ચાલે છે. સંસાર શબ્દનો અર્થ પણ સતત ગતિનો સૂચક છે. આથી જ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે મનુષ્યને 'સનાતન યાત્રી' કહ્યો છે. ચૈતરેય બ્રાહ્મણોના 'ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ' યા 'ચરન્ વૈ મધુ વિન્દતિ' જેવાં સૂત્રો પણ આનું જ પ્રમાણ છે. મનુષ્યની આ સ્થાનાંતરની પ્રવૃત્તિ 'પ્રવાસ' શબ્દ દ્વારા ઓળખાય છે.

'પ્રવાસ' શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત ભાષાનો છે. 'સંસ્કૃત - ગુજરાતી વિનીત કોશ' માં પ્રવાસ શબ્દના 'પરગામ વસવું તે, મુસાફરીએ દૂર જવું તે'^૧ એવા અર્થ આપવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી 'ભગવદ્ગૈમંડલ' કોશમાં પ્રવાસના 'પરદેશવાસ, વિદેશ જવું તે, ઘરથી દૂર રહેવું તે, પંથ કરવી તે, અટણ, ભ્રમણ, સહેલગાહ, પ્રવાસ કરવો તે, દેશાટન, સફર'^૨ જેવા અર્થ આપેલ છે, 'પ્રવાસ' માટે ગુજરાતી ભાષામાં 'યાત્રા', 'મુસાફરી', 'સફર'

જેવા પર્યાયી યોજાય છે. 'યાત્રા' શબ્દ પણ મૂળ સંસ્કૃત ભાષાનો છે. 'સંસ્કૃત - ગુજરાતી વિનીત કોશમાં 'યાત્રા' શબ્દના અર્થ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે : 'જવું તે, મુસાફરી, પ્રવાસ, લશ્કરની ફર, તીર્થયાત્રા, ઉત્સવ મેળો'^૩ આમ, સંસ્કૃત ભાષાના 'પ્રવાસ' અને 'યાત્રા' બેઉં સમાનાર્થી શબ્દો છે. પરંતુ હિન્દી ભાષામાં 'યાત્રા' શબ્દ સવિશેષ પ્રચલિત છે; જ્યારે ગુજરાતી ભાષામાં 'પ્રવાસ' શબ્દ વધુ પ્રચલિત છે. ગુજરાતીમાં પ્રસંગોપાત 'યાત્રા' શબ્દ પ્રવાસના પર્યાય તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. ખરો, પરંતુ 'પ્રવાસ' શબ્દ જેટલો તે રૂઢ બન્યો નથી. ગુજરાતી ભાષામાં 'યાત્રા' યા 'જાત્રા' શબ્દ માત્ર ધાર્મિક હેતુથી કરાતા તીર્થ સ્થળોના પ્રવાસના અર્થમાં જ મુખ્યતઃ પ્રયોજાય છે. મરાઠી ભાષામાં પણ ધાર્મિક તીર્થ સ્થળોના પ્રવાસ માટે 'યાત્રા' શબ્દ ઉપયોગમાં લેવાય છે. અર્થાત્ ગુજરાતી ભાષામાં 'યાત્રા' શબ્દ સંકુચિત અર્થમાં પ્રયોજાતો જોવા મળે છે. ગુજરાતી ભાષામાં 'પ્રવાસ' શબ્દ જેટલો વ્યાપક છે, તેટલો જ વ્યાપક હિન્દી ભાષામાં 'યાત્રા' શબ્દ છે. રામચન્દ્ર શર્મા સંપાદિત 'પ્રામાણિક હિન્દીકોશ' માં 'યાત્રા' શબ્દના 'एक स्थान से दूसरे दूरवर्ती स्थान तक जानेकी क्रिया । सफर । धार्मिक उद्देश्य या भक्ति से पवित्र स्थान पर दर्शन, पूजा आदिके लिए जाना ।'^૪ જેવા અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. અંગ્રેજી ભાષામાં 'પ્રવાસ' માટે 'Travel' શબ્દ પ્રચલિત છે.

પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યના જીવનમાં ધાર્મિક યાત્રાનું મહત્ત્વ સૌથી વિશેષ હતું. દરેક

વ્યક્તિએ જીવનમાં એકવાર નાની કે મોટી યાત્રા તો કરવી જ જોઈએ, એવી દૃઢ લોકમાન્યતા હતી. આપણા શાસ્ત્રકારોને તીર્થાટનને ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું છે. યાત્રાએ જવાની વ્યવસ્થા જેમ હિન્દુઓની આશ્રમ યોજનામાં જોવા મળે છે. તેમ જાપાનના શિટો કે બુશીડો ધર્મમાં પણ જોવા મળે છે. હજની યાત્રા ઇસ્લામ ધર્મીઓ માટે, તો યેરુસલેમની યાત્રા ખ્રિસ્તીઓ માટે પવિત્ર ફરજ ગણાય છે. યાત્રાને જ પ્રધાન ધર્મ ગણનાર પરિવ્રાજકો આપણે ત્યાં હતા. આજે પણ જૈન પરિવ્રાજકો અને પરિવ્રાજિકાઓ ધર્માર્થે સતત ભ્રમણ કરતાં રહે છે, તીર્થ સ્થળોની યાત્રાનું ધાર્મિક મહત્ત્વ આપણી પ્રજાના માનસમાં દીર્ઘકાળથી દઢમૂલ થઈ ગયું છે.

પ્રવાસથી મનુષ્યનાં જ્ઞાન ને અનુભવની ક્ષિતિજો વિસ્તરે છે. આજીવન પ્રવાસી કાકાસાહેબ કાલેલકર પ્રવાસનું મહત્ત્વ આંકતાં કહે છે : ‘પ્રવાસ મારફતે માણસ જેટલી ભૂમિભાગ આંખો વડે પોતાનો કરે છે, જેટલું અંતર ન પાદાકાન્ત કરે છે. જેટલો અનુભવ સંઘરી શકે છે તેટલે દરજ્જે એનું જીવન સમૃદ્ધ થાય છે.’^૫ પ્રવાસના અનુભવ સંચયની સહાયથી જીવનના ગમે તેવા બોજાને ઉપાડવાની આત્મશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. મુસાફરીમાં અનેકવિધ અગવડો પડે છે પરંતુ ‘પ્રવાસ એટલે અગવડો વેઠવાની બાદશાહી ઢબ’^૬ સૂઝશક્તિ કેળવવા માટે તથા વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે પ્રવાસની આરાધના આવશ્યક છે. કાકાસાહેબનો પ્રવાસને દેશ ભક્તિના એક ‘અનુભવ-તરબોળ પ્રકાર’તરીકે પણ ઓળખાવે છે. પ્રવાસ માનવીના જીવનમાં એક શિક્ષકની ગરજ સારે છે. જર્મન

લેબક ગેટે કહે છે : ‘To wander is to get education.’ જે જ્ઞાન અનેક પુસ્તકોના વાંચન-પરિશીલનથી પ્રાપ્ત થતું નથી, તે પ્રવાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. હાજી સુલેમાન શાહ મહમદ નામના એક પ્રવાસપ્રિય મુસ્લિમ વેપારી પણ આ દૃષ્ટિએ પ્રવાસનું ઘણું મૂલ્ય આંકે છે : ‘મુસાફરી એક નિશાળ છે અને મુસાફર એક નિશાળિયા મિસાલ છે.’^૭ નિશાળની કેળવણી કરતાં મુસાફરોની કેળવણી ઓછી ખર્ચાળ અને વધુ ફળદ્રુપ તથા સંગીન નીવડે છે. પ્રવાસ શિક્ષણનું અનોખું એટલું અપરિહાર્ય અંગ છે; અનુભવની ભૂમિકા છે. અંગ્રેજ લેબક લોર્ડ બેંડન પણ પ્રવાસને યુવાનો માટે કેળવણીનું મને બુઝગો માટે અનુભવનું અંગ કહે છે. પ્રવાસથી પ્રવાસીની કુનેહ, ધીરજ અને ઉદારતામાં વધારો થાય છે તેમજ જીવનમાં નવાં નવાં સાહસો કરવાની પ્રેરણા જન્મે છે. પ્રવાસ ધ્વારા સ્વાવલંબન, દૃઢતા, આત્મગૌરવ જેવી વૃત્તિઓ વધુ વિકસે છે. પ્રવાસથી તનમન ખડતલ અને સ્વસ્થ બને છે; ઉપરાંત સહનશીલતા, ધીરજ, મિલનસારપણું, કરકસર, સમયસૂચકતા, નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ વૃત્તિ જેવા ગુણો ખીલે છે; જે પ્રવાસીને ઉર્ધ્વીકરણ માર્ગે લઈ જાય છે. આમ, પ્રવાસ માનવજીવનની સફળતાની ચાવી છે. પ્રવાસ સાંસ્કૃતિક એકતાનું પણ મહત્ત્વનું માધ્યમ છે. પ્રવાસ ધ્વારા માનવી વિવિધ દેશોની પ્રકૃતિ ઉપરાંત સંસ્કૃતિનું પણ દર્શન કરે છે.

પ્રવાસ કરવાની વૃત્તિ માનવીમાં સાહજિક હોય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર જેવા કોઈ આજન્મ પ્રવાસીઓ નિરુદ્દેશે ભ્રમણ કરતા હોય છે; કેટલાક પ્રવાસ શોખીનો સ્વાન્તઃ સુખાય પ્રવાસ કરે છે;

પરંતુ મોટાભાગના પ્રવાસીઓના પ્રવાસ પાછળ કોઈને કોઈ પ્રયોજન રહેલું હોય છે. તેમના ધ્વારા થતા પ્રવાસ હેતુલક્ષી હોય છે. જુદા જુદા ધર્મોના આચાર્યો યા તેમના શિષ્યો પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના આશયથી વિવિધ સ્થળોનો પ્રવાસ કરે છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર કરવા માટે ગૌતમ બુદ્ધે ભારતની અને તેમના શિષ્યોએ ભારત ઉપરાંત બીજા અનેક દેશોની યાત્રાઓ કરી હતી. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ ધર્મબોધ અર્થે આજે પણ સતત પ્રવાસ કરતા રહે છે. હિન્દુ ધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયના સાધુઓ પણ ધર્મપ્રચાર અને દૈવદર્શનના હેતુથી દેશભરમાં ભ્રમણ કરતા હોય છે. આમ, આદિકાળથી મનુષ્યના પ્રવાસની એક મુખ્ય ઉદ્દેશ ધાર્મિક રહ્યો છે. પ્રવાસનો બીજો એક મહત્ત્વનો હેતુ છે - આર્થિક પ્રવૃત્તિ. ભારત દેશ પ્રાચીનકાળથી પરદેશના તેમજ દૂર દૂરના દેશો સાથે વ્યાપારી સંબંધોથી સંકળાયેલી છે. દેશના ઘણાં લોકો વ્યાપાર-વાણિજ્ય અર્થે દેશવિદેશની સફર કરતા રહ્યા છે. તેમાં પણ લાંબો સમુદ્ર કિનારો ધરાવતા ગુજરાત પ્રદેશની પ્રજા સ્વભાવથી જ સાહસિક અને વહાણવટામાં પારંગત હોવાથી દેશદેશાવરની ખેંપો ખેડતી રહી છે. તેના ભ્રમણમાં દરિયાપારના દેશોનું પ્રાધાન્ય રહ્યું છે. બર્મા, શ્રીલંકા, મલાયા, સિયામ, કંબોડિયા, વિયેટનામ, જાવા, પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશો વગેરેની ગુજરાતી વેપારીઓએ સારા પ્રમાણમાં સફરો કરી છે. વ્યાપાર ઉપરાંત ઉદ્યોગ-ધંધાના વિકાસાર્થે પણ કેટલાક લોકો જુદા જુદા દેશોના પ્રવાસ કરે છે. આ જાતના પ્રવાસોમાં આર્થિક પ્રયોજન કેન્દ્ર સ્થાને રહે છે. ધાર્મિક પ્રવાસની જેમ આર્થિક હેતુથી કરાતા

પ્રવાસનું પ્રમાણ પણ આપણે ત્યાં વધુ જોવા મળે છે.

જુદા જુદા દેશોની સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિની અભ્યાસ કરવા માટે પણ કેટલાક લોકો પ્રવાસ કરે છે. ક્યારેક સંસ્કૃતિનું આદાન પ્રદાન કરવા, પ્રાચીન સંસ્કાર વારસાની માહિતી એકત્રિત કરવા તથા વિવિધ સ્થળોનાં કલાધામો નિહાળવા માટે પણ કેટલાક પ્રવાસ શોખીન લોકો પ્રવાસે નીકળે છે. પરંતુ આવા પ્રવાસીઓનું પ્રમાણ આપણે ત્યાં એકંદરે જોતાં ઘણું અલ્પ છે. કેટલાક પ્રવાસીઓ વિવિધ પ્રદેશોના લોકો, તેમનાં રીતરિવાજ, પહેરવેશ. ભાષા વગેરેનો અભ્યાસ કરવા માટે પ્રવાસે જાય છે. સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક અધિવેશનમાં જવા, કોઈક પ્રદેશની બોલી કે ભાષાનો અભ્યાસ કરવા, કોઈ કવિ-કલાકારની મુલાકાત લેવા, જૂની હસ્તપ્રતોનું સંશોધન કરવા વગેરે આશયથી પણ કેટલાક સાહિત્ય પ્રેમીઓ પ્રવાસ કરે છે. આ પ્રકારના પ્રવાસોમાં સાહિત્યિક અભિગમ વધુ હોય છે. કેટલાક વિદ્યાપ્રેમી લોકો વિશેષ અધ્યયન-અધ્યાપન અર્થે યા વિવિધ વિદ્યાધામોની મુલાકાતાર્થે શૈક્ષણિક પ્રવાસ કરે છે. દા.ત. નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં વધુ જ્ઞાન મેળવવા માટે દેશપરદેશના વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. અત્યારે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ અભ્યાસ અંગે અમેરિકા, ઇંગ્લેંડ, જર્મની, રશિયા જેવા દેશોમાં જતા હોય છે. દેશવિદેશના રાજકીય સંબંધો સુદૃઢ બનાવવા, વિવિધ રાજકીય સમસ્યાઓની ચર્ચા કરવા, રાજકીય પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા, આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો યા શાંતિપરિષદોમાં ભાગ લેવા માટે કેટલાક લોકો મુલાકાતે જાય છે.

કેટલાક ગુજરાતી લેખકો -રવિશંકર રાવળ, રમણલાલ દેસાઈ, ભોગીલાલ ગાંધી વગેરેના સોવિયેત સંઘના પ્રવાસ તથા તેમનું નિરૂપણ કરતાં પુસ્તકો આવા સંજોગોનું પરિણામ છે. રવિશંકર મહારાજ ધ્વારા થયેલ ચીનનો પ્રવાસ તથા તે વિશેનું પુસ્તક પણ આ જ વર્ગમાં આવે છે. અલબત્ત, લેખકો, કલાકારો અને લોકસેવકો કરતાં રાજપુરુષો જ રાજકીય યાત્રાઓનો સવિશેષ લાભ લેતા હોય છે. કેટલાક વિધ્વાનો તથા પુરાતત્ત્વવિદો પુરાતત્ત્વનાં અધ્યયન - અન્વેષણ કાજે તેમજ પ્રાચીન સ્થળોનાં અવલોકનાર્થે વિવિધ સ્થળોની મુલાકાતે જાય છે. ક્યારેક ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પણ પ્રવાસ થતા હોય છે. નવું નવું જોવા-શોધવા તથા નવા સાહસો કરવા પાટે પણ કેટલાક સાહસિકો દુર્ગમ પ્રદેશોની સફરે નીકળી પડતા હોય છે. દુર્ગમ પ્રદેશોના આવા સાહસિક પ્રવાસીઓ તે માટે પોતાના જીવનની પણ પરવા કરતા નથી. કોલંબસ, વાસ્કોદેગામા જેવા મધ્યકાલીન અને નાનસેન, સ્વૈન હેડિન, પિયરે, રાહુલ વગેરે અર્વાચીન પ્રવાસીઓની આવી સાહસયાત્રાઓ સુપ્રસિધ્ધ છે.

માત્ર દેહની જ આવશ્યકતાઓ સંતોષવાનું કારણ અને સાધન ન રહેતાં, મન અને આત્માની તૃપ્તિ માટેનું પણ કારણ અને સાધન બની રહ્યું છે. ભ્રમણ તથા પ્રવાસ આપદ્ ધર્મ અને ઉપયોગી-પ્રવૃત્તિ મટી આનંદલક્ષી પણ બન્યાં છે. માનવીના પ્રવાસની ક્ષિતિજો ક્રમશઃ વિસ્તૃત બની છે. કુદરતની ઋતુલીલા, હિમાચ્છાદિત ઉત્તુંગ ગિરિશૃંગો અને ઊંડી અંધારી ખીણો, લીલાં ગાઢ અરણ્યો અને બળબળતાં રણો, ચંચલ નદી-નિર્ઝરો અને

છલછલતાં સરોવરો, અઝાટ અને અતાગ મહાસાગરો અને એમની વચ્ચે દ્વિપોમાં યા આસપાસના તટ પ્રદેશોમાં વસતાં માનવીઓની તેમજ અન્ય પ્રાણીઓની બહુરંગી જિંદગી - એ સૌનાં રૂપ રંગ અને આકર્ષણ, રોમાંચકતા, મોહકતાએ માનવીને મુગ્ધ કર્યો તથા તેની સૌંદર્ય પિપાસા જાગ્રત કરી. પૃથ્વીના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વિહરવાની તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધુ પ્રબળ બની અને પ્રવાસ મનુષ્યને માટે લગભગ અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિ બની રહી.

પંડિતયુગનું સાહિત્ય અંગ્રેજી - સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસી વિદ્વાનો દ્વારા સર્જાયું છે, તેથી પૂર્વના સાહિત્ય કરતાં તે વધુ કલાત્મક બન્યું છે. પ્રવાસસાહિત્યમાં પણ અનેક નવાં આકર્ષક તત્ત્વોનો આવિર્ભાવ થયો છે. તેમાં શૈલી-નિરૂપણ પરત્વે નવા ઉન્વેષનું દર્શન થાય છે. પંડિતયુગ દરમિયાન શિક્ષણ અને સાહિત્યના પ્રચારને લઈ, બુધ્ધિની સ્વસ્થતા કેળવાતાં, સુધારાનો જુવાળ શાંત થાય છે અને અંગ્રેજો પ્રત્યેની મુગ્ધતા ધીમેધીમે ઓસરવા માંડે છે. વિદેશ જતા ગુજરાતી પ્રવાસીઓ અંગ્રેજો તથા તેમના દેશને આદરભાવપૂર્વક જુએ છે ખરા. પરંતુ તેમની ત્રુટિઓ-મર્યાદાઓ દર્શાવવા જેટલી તટસ્થતા અને નિર્ભયતા પણ તેઓ અવશ્ય દાખવે છે.

સુધારાયુગની જેમ પંડિતયુગમાં પણ અનેક પારસી લેખકોએ પ્રવાસનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં જહાંગીર મર્ઝબાનનું નામ પોખરે છે. જહાંગીર બહેરામજી મર્ઝબાન તેમના સમયના એક મોટા નવલકથાકાર, પત્રકાર અને હાસ્યલેખક

તરીકે પ્રસિધ્ધિ પામ્યા છે. તેઓ એક સારા પ્રવાસી પણ છે. દેશ-વિદેશના તેમણે અનેક પ્રવાસ ખેડ્યા છે. તેઓ પ્રથમ કાશ્મીરના અને ત્યાર પછી ત્રણ વખત યુરોપના પ્રવાસે ગયા હતા. તેમના આ પ્રવાસનાં વર્ણનો પ્રથમ પારસી-ગુજરાતી સાપ્તાહિક ‘જામે જમશેદ’માં અને પાછળથી પુસ્તક રૂપમાં પ્રકાશિત થયાં હતાં. ‘મુંબાઈથી કાશ્મીર’ નામના પુસ્તકમાં તેમણે કાશ્મીરના પ્રવાસનું વર્ણન કર્યું છે. યુરોપના પ્રવાસીની કથા તેમણે ‘મોંટીખાનાથી મારસેલ્સ’, ‘વિલાયતી વેહેજાં’ તથા ‘ગોરું વિલાયત’ નામનાં પુસ્તકોમાં, રસળતી હળવી શૈલી આલેખી છે. તેમનાં આ પ્રવાસપુસ્તકો ગુજરાતીના પ્રવાસસાહિત્યમાં, રોમાંચક અનુભવો અને રોચક નિરૂપણરીતિને લઈ, અલગ તરી આવે છે. સાઠીના સમયમાં ચંદ્રવદન મહેતા તેમનાં ‘ગઠરિયાં’ નામધારી પુસ્તકોમાં પ્રવાસવર્ણનની જે અનોખી આહલાદક છટા દર્શાવે છે તેવી છટાની આછેરી ઝલક, તેમની પૂર્વે પંચોતેરેક વર્ષ થઈ ગયેલા, મર્ઝબાનનાં પારસી-ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ પ્રવાસ પુસ્તકોમાં દેખાય છે. મર્ઝબાન એક ઉત્સાહી, આનંદી, સંવેદનશીલ, કલ્પનાશીલ, સદાજાગૃત, ઝીણી નજરવાળા પ્રવાસી છે. તેમણે સ્વદેશના જ એક રમણીય ભૂભાગ કાશ્મીરનો પ્રવાસ આનંદ માટે અને નવું નવું જોવા-જાણવાના આશયથી કર્યા છે. ‘મુંબાઈથી કાશ્મીર’ નામના પુસ્તકમાં પ્રવાસ વર્ણન વાંચતાં આ વર્ષની પ્રતીતિ થાય છે. મરી હિલથી શ્રીનગર જતાં માર્ગ પરનાં મનમોહક દ્રશ્યો, કાશ્મીરનાં પ્રસન્ન સૌમ્ય સરોવરો, બરફના શ્વેત પહાડો, લીલી કંજર જેવી ખીણો આદિ સૌંદર્યનું કલ્પનાસભર બયાન તેમાં મળે છે.

પહાડોનાં શિખર પર તડકાની ચડઊતરથી સર્જાતાં સુંદર દૃશ્યો જોઈ તેમના મનમાં અવનવી કલ્પનાઓ જાગે છે. તેમાંથી આકર્ષક શબ્દચિત્ર આકારીત થાય છે : ‘બરફ જુદા જુદા આકાર અને રંગ લે છે. કોઈ વાર જાણે કુલની જાલી પેરાવી હોય તેમ અને કોઈ વાર કપડાં સુકાવા નાખ્યાં હોય તેમ દેખાય છે. કોઈ વાર ગુલાબી અને કોઈવાર બ્લુ રંગ પકડે છે ત્યારે જાણે લુલખનાં ઝુમ્મર ઉપેડી પહાડ ઉપર સુકાવા નાખ્યાં હોય તેમ લાગે છે.’^૫ આવાં તો અનેક વર્ણનો તેમણે કર્યાં છે. તે વાંચતાં લાગે છે કે કર્તાએ પ્રકૃતિને મનભરીને માણી છે. ચિત્રાત્મક શૈલી દ્વારા તેઓ રમણીય પ્રકૃતિનો અને તેના દર્શનથી તેમને થયેલ આનંદનો વાચકને અનુભવ કરાવી શકે છે.

કાશ્મીરની પ્રકૃતિની સુંદરતા જેવી જ સુંદરતા કાશ્મીરની નારીની છે. અણિયાળી આંખો, લાલ હોઠ અને ગોરા મુખવાળી એ નારીને જોઈ લેખક મુગ્ધ થઈ જાય છે. તેનું શબ્દચિત્ર દોરતાં તેઓ કહે છે : ‘આ કાશ્મીરી સ્ત્રીઓની મોટામાં મોટી ખૂબસૂરતી એમની આંખો છે. આ આંખો જાણે રત્ન જડયાં હોય તેમ લાગે છે. તે એટલી ચમકાટવાળી છે કે તેના તાપથી આપણે મૂઠ બની જઈએ છીએ. આ આંખ એક બાજુ ઠરી રહેતી નથી, પણ એક ગમથી બીજો મેર તારાની પેઠે હાલ્યા કરે છે.’^૬ કાશ્મીરી સ્ત્રીઓ જેટલું સૌંદર્ય ત્યાંના પુરુષો ધરાવતા નથી. છતાં કાશ્મીરી પંડિતોનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક છે. લેખકની કલમ કાશ્મીરની ખૂબસૂરતી આલેખવામાં રસીલી બની છે, પણ ત્યાંના રાજકારણની કે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરવામાં નીરસ બની છે. કાશ્મીર જવાના જુદા જુદા

માર્ગોની ચર્ચા કરતાં લેખકે કેટલાંક સ્થળો તે વિશેનાં મૂંઝવણ, કોફ્ટ, એલેકઝાન્ડર બર્ન્સ, રણજિતસિંહ વગેરેનાં લખાણોમાંથી અવતરણો ટાંક્યાં છે. પરંતુ પ્રવાસવર્ણનમાં આવી અપ્રસ્તુત અને શુષ્ક ચર્ચા નીરસતા લાવે છે, કાશ્મીરની પ્રકૃતિ અને સુંદરતાનાં આલેખનો સિવાયનાં અન્ય વર્ણનોમાનો માહિતી પ્રસ્તાર ઘણીવાર વધુ પડતો યા અનાવશ્યક લાગે છે.

મર્ઝબાને ત્રણ વખત યુરોપના પ્રવાસ કર્યો છે. બાળપણમાં તેમણે વિલાયતનાં ચિત્રો જોયેલાં અને તે વિશે ‘રંગીન સટાકા’ સાંભળેલા; એટલે તે મુલક જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા તેમનામાં જાગી હતી. પ્રૌઢ વયે આંખના વ્યાધિની ઉચિત સારવારનું નિમિત્ત મળતાં તેઓ યુરોપની સફરે નીકળી પડે છે. તેમને આ પ્રવાસમાં નવું જોવા-જાણવાનું કુતૂહલ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ સવિશેષ રહી છે. પ્રથમ પ્રવાસમાં જર્મનીના વીસબાડનમાં આંખના ઓપરેશન પછી ડોક્ટરે તેમને આરામ કરવાનું કહ્યું હતું. તે સમય દરમિયાન આસપાસનાં સ્થળો જોવા માટે તેઓ ડોક્ટર પાસે રજા માગે છે. આંખની કાળજી રાખવાની શરતે ડોક્ટર તેમને ફરવાની રજા આપે છે. તેથી તેમને ઘણો આનંદ થાય છે, અને તેઓ આસપાસનાં સ્થળોના પ્રવાસે નીકળી પડે છે. બીજી વખતનો યુરોપ પ્રવાસ પણ આંખના ઓપરેશન બાદ કરેલો, ત્રીજી સફર તેમણે માત્ર પ્રવાસના આનંદ માટે જ કરી હતી. મર્ઝબાન સાચા અર્થમાં પ્રવાસી છે. પ્રવાસ દરમિયાન માણેલા આનંદનું તેઓ રસીલું બયાન કરે છે. યુરોપ પ્રવાસવર્ણનનાં ત્રણે પુસ્તકો પાકટ ઉમરે લખાયાં હોવાથી કર્તાના અનુભવના નિચોડરૂપ

બન્યાં છે. તેમના આલેખનમાં સુરેખ ચિત્રણશક્તિ, કલ્પનાની મૌલિકતા અને આંતરજીવનના અનુલેખનનો સુભગ સમન્વય સધાયો છે. પ્રવાસની શુષ્ક વિગતોનો ખડકલો કરી, વિલાયતના ‘ગાઈડ’ થવાની તેમની મુરાદ નથી, તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે, ‘એવું વાંચવું હોય તો સેંકડો ગાઈડબુકો તૈયાર છે. મારો મતલબ તો હસાવી રમાડીને તમને મનપસંદ વાંચણ પૂરું પાડવાની છે. અડધી નોવેલ, જરા રતી જોવાનું. સેજ ગમત વગેરે ખાતાપીતા વીલાયતનો ઉડતો ચીતાર આપવાની મારી મકસદ છે.’^{૧૦} પ્રવાસની અનુભૂતિ કરાવે તેવાં હળવાં, રસળતાં, હૃદયંગમ પ્રવાસવર્ણન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે.

‘મોદીખાનાથી મારશેલ્સ’નામના ૫૭૬ પૃષ્ઠોના દળદાર ગ્રંથમાં લેખકની પ્રથમ વખતની યુરોપયાત્રાનો ચિતાર રજૂ થયો છે. પરદેશપ્રવાસની પ્રાથમિક તૈયારીથી માંડી, માર્ગમાં આવતાં સ્થળો અને સ્ટીમરમાંના વિવિધ અનુભવો વર્ણવતાં લેખક આંખની હોસ્પિટલમાં પહોંચે છે. આંખના ઓપરેશન બાદ તેઓ વિસબાડનથી એલ્ટવીલ, કાંકફોર્ટ, બર્લીન,લાઈપ્ઝીક, ડ્રેસડન, વીયેના, ન્યુરનબર્ગ થઈ લાંડન અને ત્યાંથી પારીસની મુલાકાત લે છે. આ પ્રવાસનું તેમણે વિગતે વર્ણન કર્યું છે. પ્રવાસ દરમિયાન જોયેલાં વિવિધ સ્થળો, ભેટેલી જુદી જુદી વ્યક્તિઓ, થયેલા સારા-નરસા અનુભવો આદિનું તેમણે તાદ્દશ ચિત્રણ કર્યું છે. આંખના ઓપરેશનના પ્રસંગમાં, ડોક્ટર, હોસ્પિટલ અને દર્દીઓની વાત તો આવે જ. પણ પુસ્તકની ખરી વિશિષ્ટતા તો યુરોપનાં દર્શનીય સ્થાનો અને તેમાં વસતાં માનવીઓના લેખકે

અનોખી રીતે કરાવેલા જીવંત પરિચયમાં દેખાય છે. ઘણા બધા સ્વાનુભવોમાંથી આકર્ષક પ્રસંગી-પાત્રોનો વિવેકપૂર્ણ વરણી અને તેમનાં રસપ્રદ વિનોદી નિરૂપણમાં લેખકના ઉષ્માભર્યા વ્યક્તિત્વની સુરેખ અને સઘન મુદ્દા ઊપસે છે. યુરોપની બીજી સફરના અનુભવો લેખકે વિલાયતી વહેજામાં વર્ણવ્યા છે. વીસબાડનમાં બીજી આંખનું ઓપરેશન કરાવ્યા પછી તેઓ આસપાસનાં સ્થળોની સફરે જાય છે. તેના વર્ણનમાં સ્ટીપરની સફરથી આરંભી વિસબાડનથી વીયેના, આસ્ટ્રીયા, વેનીસ અને ઇટાલીનાં ફ્લોરેન્સ, નેપલ્સ, વીસુવીઅસ અને પોમ્પીઆઈ સુધીની પ્રવાસકથાનો સમાવેશ થયો છે.

ગોરૂ વિલાયતમાં કર્તાએ 'ગોરા યુરોપનું દાસ્તાન' રજૂ કર્યું છે. તેને 'ગબ્યાં દાસ્તાન' તરીકે પણ તેઓ ઓળખાવે છે. તેપણે તેમાં ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, હાઇલેન્ડ, પારીસ, મારસેલ, મીલાન, રીવીખરા આદિના પ્રવાસનું આલેખન કર્યું છે. ત્યાંની આલિશાન ઈમારતો, જંગી કારખાનાં, ભવ્ય ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર, મોજશોખનાં વિવિધ સ્થાનો, રસ્તા પરનાં મોજીલાં પાપનગરો વગેરેની તેમણે જે મુલાકાત લીધેલી તેનું રસળતી શૈલીમાં ચિત્રણ કર્યું છે. કેટલાંક કારખાનાં, સ્ટોરો, ખાનગી ભંડારો આદિની મુલાકાત જે સામાન્ય પ્રવાસી માટે અશક્ય બને, તે પત્રકારને નાતે કર્તા માટે શક્ય બની છે. મુલાકાત દરમિયાન તેમણે જે જોયું, જાણ્યું, અનુભવ્યું તેનું તેમણે ઝીણવટભર્યું વિગતવાર આલેખન કર્યું છે. યુરોપ સફરનાં ઉપર્યુકત ત્રણે પ્રવાસપુસ્તકોમાં કર્તાની વૃત્તાંતનિરૂપણકલા તેમના વિવિધ અનુભવોને

જીવંત અને રસિક બનાવે છે. પ્રવાસીના રોજિંદા સામાન્ય અનુભવો તેમાં નિરૂપાયા છે છતાં તેમના સુરેખ, સાક્ષાત્કારક નિરૂપણને કારણે તે હૃદયસ્પર્શી બન્યા છે. લેખકની જેના પર સવિશેષ મમતા છે, તે લંડન શહેરના વર્ણનમાં તેમની નિરૂપણ શૈલીની આવી અનેક લાક્ષણિકતાઓ જોઈ શકાય છે. લંડન શહેરને લેખક પરીયાંનો માળો, પાપના ડુંગર, વિદ્યા અને ઉદ્યોગના સાગર, ચતુરાઈના ચોક વગેરે વિશેષણાંથી નવાજે છે. હેમ્પટન ડોઈ પાસેની ટેમ્સ નદીમાંની હાઉસ બોટોના રંગીન દૃશ્યનું તેઓ કલ્પનાયુક્ત ચિત્રણ કરે છે : 'કોઈ નશીબદાર નર પોતાની પ્રીયાના કાનમાં મોહોબતના મોઠા બાણ વજાડી રયો છે, કોઈ લહેરીબાનુ હાથમાં સીતાર લઈ થમ થમ કરે છે.'^{૧૧}

લંડનની સેસીલ હોટલની વિશિષ્ટ ઓળખ તેઓ આ રીતે આપે છે : 'ટેમ્સ નદીની છાતી ઉપર આ રાક્ષસ મકાન ઉભેલું છે... ટેમ્સગમની બારીએથી બાહાર જોશો તો થોડા જ ફીટ આઘે નામાંકીત કવી યાશરે પોતાની કવિતાઓ લખી હતી અને ખુબસુરત સર વાલટર રાલે ત્યાં સાંજની હવા ધોરતો હતો...'^{૧૨}

પ્રવાસવર્ણનમાં પ્રસિધ્ધ કવિઓ-લેખકોની સ્મૃતિનો સંદર્ભ જોડનાર તેઓ પ્રથમ પ્રવાસ લેખક છે. મીલાનની હોટલ-ડે યુરોપના માલિકની પુત્રી સીનોરા જુસતીની સાથે બંધાયેલી આત્મીયતા અને વિદાયનો પ્રસંગ, હોસ્પિટલમાંથી છાનામાના મિત્ર સાથે જમવા જતાં અને વરસાદ પડતાં એકાએક માંદા થઈ જતાં ગભરાટભરી દોડધામ કરી મૂકતાં ડોક્ટરો અને નર્સોનો પ્રસંગ, ગાડીમાંથી બધા જ

અગત્યના કાગળો સાથેની બેગ ચોરાયાનો બનાવ જેવા અનેકવિધ પ્રસંગો લેખકની હૃદય આલેખન કલાના ધોતક છે. વીસબાડનમાં એક દુકાનદાર માત્ર અઢી આનાની કાયના બુચની શીશી ૧૨૫ માઈલ દૂરથી ફોન કરીને ટ્રેન દ્વારા મંગાવી આપે છે, તે પ્રસંગના સચોટ આલેખન દ્વારા ગ્રાહકના હિતની ત્યાં કેટલી કાળજી રાખવામાં આવે છે, તે તેમણે દર્શાવ્યું છે. દરિયાપારના મુલકમાં પોતાનો દેશવાસી-એક ખલાસી મળી જતાં, લેખક ભાવવિભોર બની કહે છે : ‘એઈ કાકા, તું કીએ ગામનો...’ દેશી ખલાસી ખાસ્સો એક ફૂટ ફૂદયો : ‘ઓઈ રે...ભાય...આવી રે આતો મારો નાહાલો...’^{૧૩} આવા અનેકવિધ રોમાંચક સ્વાનુભવો, નાના મોટા આકર્ષક કિસ્સાઓ યા મોહક દૃશ્યોનું લેખકે ચિત્રાત્મક, અનેકવાર નાટયાત્મક, નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રવાસ દરમિયાન સહપ્રવાસ, સહભોજન, સહમિલન વા નિરીક્ષણને નાતે પોતાને ભેટેલાં દેશદેશનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં સંબંધ-સહવાસનાં સુરેખ, સુંદર લઘુ-રેખાચિત્રો લેખકે દોર્યાં છે.

લેખકનું આંખનું સફળ ઓપરેશન કરનાર ડૉ. પાર્જનસ્ટેચરના વિદ્વતાયુક્ત અને નિખાલસ વ્યક્તિત્વને, સંક્ષિપ્ત વર્ણન અને સૂચક સંવાદો દ્વારા, જીવંત રૂપમાં ઉપસાવ્યું છે. બર્લિનના ભલા વિવિદ્વાન ડૉ. ક્રોહેન, નવ વરસનો ઉસ્તાદ મ્યુઝિક બેંડ માસ્તર, બર્લિનમાં વસતા પ્રો. અરદેસર વાચ્છા અને તેમના કુટુંબની મમતા વગેરેના આલેખનમાં લેખકના વિદેશપ્રવાસનાં સુખદ સંસ્મરણો અભિવ્યક્ત પામ્યાં છે. તેમાં તેમના હૃદયની લાગણીના રુચિર રંગો ઉમેરાયા છે જર્મન અને ફ્રેંચ સિપાઈનાં શબ્દ ચિત્રોમાં લેખકે પરસ્પરની તુલના

કરી છે. જર્મની, ઈટાલી, રશિયા જેવા દેશો જીતનાર ફ્રેંચ સિપાઈ ડેવીડ સાત ફૂટિયા રાક્ષસ હશે, એવી તેમણે કલ્પના કરેલી, પણ તેને પ્રત્યક્ષ જોતાં તેઓ અચરજ પામેલા મર્ઝબાનની શૈલીનું મુખ્ય માડર્ષણ તેમાંની હાસ્યરસ (Humour) તેઓ સ્વભાવત : સ્નિગ્ધ રસિક વિનોદી છે. તેમના લખાણમાં હાસ્યનું નિરૂપણ સાહજિડ લાગે છે. ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્યમાં હાસ્યનું વિશેષ અને વૈધક નિરૂપણ કરવામાં મર્ઝબાનનું સ્થાન પ્રથમ હરોળમાં છે. તેમના હાસ્યમાં વૈવિધ્ય પણ ઘણું છે. તેમનાં પ્રવાસ પુસ્તકોમાં ક્યારેક સૂક્ષ્મ તો કયાંક સ્થૂળ હાસ્ય, કોઈવાર કટાક્ષનો, કેટલીકવાર હળવી રમૂજનું આલેખન થયું છે. તેમાં તેમણે અનેકવાર બોલાતી બોલીના લાક્ષણિક ટીકા પ્રયોગો (slang)નો વિનિયોગ કર્યા છે. પરદેશ જનાર વ્યક્તિને કરાતા સંખ્યાબંધ હારતોરાને અનુલક્ષી તેઓ કહે છે : ‘સાંઈ કવરાની પેઠ ગઘેડાને લાઘે તેમ સ્ત્રીપુરુષોને ગળે પચીસપચાસ હારડા ઓળવી દીધા તે શી મોટાઈ...’^{૧૪} કેટલીક વાર લેખક સ્થૂળ હાસ્યમાં પણ સરી પડે છે, જેમ કે યુરોપના ફિક્કાફસ ખોરાકથી કંટાળી સ્વદેશી ખાણું યાદ કરતાં તેઓ કહે છે : ‘ઓ પ્યારાં ધાનશાક, ઓ છાતીમાં શોર પડે અને મોહમાં પાણી છૂટે એવી કદરદાન કર્યુંબર, ઓ મારાં આંખમાં પાણી ઝળઝળાવનારાં કેળાંનાં રાઈતાં ! તું કયાં છે ! અરે ચારી કોઈ વાર એવું થાય કે મ્યુઝીયમ ગયાં મસાણે, ને બગીચા ગીયા દોજખ મે . લાવ મારી માનીતી કરી ચાવલની ડીશ ! ધાનદાળ અને પારસીને હાથનો બનાવેલો ખાટો છમણાનો પાટીઓ આહ ! આહાહાહા ! હમણાં જ મોહમાં મોળ આવે

છે.^{૧૫} લેખક કેટલીકવાર પોતાને ભોગે પણ હાસ્ય સર્જે છે. તેમણે હેર્નપૂલર તથા ભારતના બહેચર હજામનું જે ચિત્ર દોર્યું છે તે ઘણું રમૂજી બન્યું છે. વૈનીસમાં મિત્રનાં કુટુંબીજનો પાસે લેખક પોતાને ઘણી સારી ડીસો (વાનગીઓ) બનાવતાં આવડે છે એવાં બણગાં ફૂંકે છે. તેમને તેવી ડીસો બનાવવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવે છે. તેઓ ખૂબ જ મૂંઝવણ અનુભવતાં જે વાનગીઓ બનાવે છે તે ખરેખર અનોખી બને છે ! આ ઘટનાનું આલેખન હાસ્યપૂર્ણ બન્યું છે વ્યકિતત્વનો આવી ભિન્નભિન્ન છબીઓના ચિત્રણમાં ભરપૂર હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. લેખક હળવો સૂક્ષ્મ કટાક્ષ કરવાની કળામાં પણ કુશળ છે. પ્રવાસવર્ણનમાં વચ્ચે વચ્ચે આવતાં ખાવાં વ્યંગ, વિનોદ, કટાક્ષ, ઉપહાસ યા ટીખળ જેવાં તત્ત્વો નિરૂપણને હળવું સજીવ તેમજ રસિક બનાવે છે. ઉત્તમ ઉન્મેષ પ્રસ્તુત પ્રવાસ પુસ્તકોમાં સુપેરે દેખાય છે. મર્ઝબાનની હાસ્યશકિતના યુરોપનું વાસ્તવિક ચિત્ર આલેખતાં લેખકની દૃષ્ટિ વારંવાર ભારત તરફ મંડાતી રહી છે. પ્રગતિશીલ યુરોપની તુલનામાં ભારતને દરિદ્ર અને પછાત જોતાં તેમને દુઃખ થાય છે. પરંતુ તે સાથે ભારત નીતિ-સદાચારની બાબતમાં યુરોપથી આગળ છે, એ વસ્તુ માટે તેઓ ગૌરવ પણ અનુભવે છે. તેમની આવી દૃષ્ટિ-વૃત્તિ તેમના દેશપ્રેમની સૂચક છે. તેનું એક દૃષ્ટાંત જોઈએ: યુરોપના વિલાસવૈભવની સૌને 'ગળી' લાગે તેવી વાર્તા કરતાં તેઓ કહે છે : 'હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન', યુરોપના કરતાં આપણે ઓછામાં ઓછાં એક હજાર વર્ષ પાછળ છીએ પણ નીતિની બાબતમાં આપણી નીતિને યુરોપનું કોઈ

પણ શહેર પહોંચતું નથી, આમ હું મગરૂરી સાથે કહું છું' ^{૧૬}

આમ પોતાના દેશના નૈતિક સર્વોચ્ચતાને તેઓ તારસ્વરે પ્રગટ કરે છે. આમ છતાં, પ્રગતિના ક્ષેત્રમાં સ્વદેશની ઠંડક અને ઉપેક્ષા જોતાં તેમને દુઃખ થાય છે. દા.ત. 'ડેલીકોનીકલ' વર્તમાન પત્રની માત્ર બે દોઢીઆની કિંમત તથા પળમાં હજારો નકલો વેચાતી જોતાં નિરાશાના સ્વરમાં તેઓ કહે છે : 'અરેરે અભાગ્યાં હિંદ, આ પંક્તિએ પહોંચતાં તને કેટલાં વર્ષ જોઈશે, બલકે કોઈ દહાડે બી પહોંચશે કે ?'^{૧૭} યુરોપમાં પારસી કે હિંદુસ્તાનીને કોઈ સ્વતંત્ર ગૌરવશીલ માનવી તરીકે ઓળખાતું નથી. તેમને સૌ ઓળખે છે માત્ર અંગ્રેજ સંસ્થાનના વસાહતી તરીકે. આ કઠોર સત્યની પ્રતીતિ થતાં તેઓ ઊંડી વ્યથાની લાગણી અનુભવે છે. હિંદમાં રહેતા અંગ્રેજથી તેમને યુરોપમાં રહેતા અંગ્રેજ તદ્દન ભિન્ન લાગે છે. આ વિષમ સ્થિતિનું તેમણે કરેલું યથાર્થ નિરીક્ષણ અને વર્ણન તેમના સ્વતંત્ર ચિંતનનું અને નિર્ભાકતાનું દ્યોતક છે.

લેખકે યુરોપના દેશોની નવતર સૃષ્ટિ નિહાળી, તેનું વાસ્તવિક અને રેસિક આલેખન કર્યું છે. તેમણે તેની ઊજળી બાજુને વર્ણવી છે. તેમ તેની કાળી બાજુને પણ વર્ણવી છે. નેપલ્સ અને લંડનના ગરીબ લોકોની કૃષ્ણતાનું તેમણે આબેહૂબ ચિત્રણ કર્યું છે. લંડનનાં પબો, નાચઘરો, પારીસની રંગીન રાતો, રસ્તા પરનાં બારો અને રેસ્ટોરાં આદિનો આંખે દેખ્યો ચિતાર તેમણે આપ્યો છે. લંડનનાં ત્રેફાલગર સ્કવેર, રીજન્ટ સ્ટ્રીટ, પીકેડીલી સરકસ જેવા એરીયાઓમાં દિવસે શરાફી

બજાર હોય છે. જ્યારે રાત્રે હરડગલે લાલચની જાળ પાથરેલાં દોજખખાનાં હોય છે. એનું આબેહુબ નિરૂપણ કર્યું છે. યુરોપના પ્રવાસીના વિવિધ અનુભવોનું લેખકે કરેલું નિરૂપણ તેમની રસજાતી શૈલીને કારણે આકર્ષક બન્યું છે. લેખકની શૈલી પારસીબોલીના આછા રંગોથી રંગાયેલા હોવા છતાં એકંદરે દ શિષ્ટ અને સાહિત્યિક છે. તે સરલ અને પ્રવાહી છે, પ્રસંગોપાત મધુર પણ બને છે. પ્રસંગ, પાત્ર, મનોભાવ, વાતાવરણને અનુરૂપ તે વૈવિધ્ય ધારણ કરે છે. તેમાં સાર્થક, સચોટ ફારસી અને તળપદા શબ્દો પણ યોજાય છે. પ્રસંગોપાત્ત તેમાં યથોચિત અલંકારોનો પણ વિનિયોગ કર્યો છે. પારસી- રૂઢીપ્રયોગોથી વર્ણનો સુરેખ અને સચોટ બની રહે છે. આ પ્રવાસકથાઓ પ્રથમ 'જામે જમશેદ'માં હપ્તાવાર પ્રગટ થઈ હતી. અખબારમાં પ્રગટ થયેલ આ લખાણો પુસ્તકમાં યથાવત જળવાયાં હોવાથી તેમાં પ્રશ્નોત્તર, વાતચીત યા સંવાદ જેવી લઢણો પણ જોવા મળે છે. વિવિધ સ્થળોનાં યા કારખાનાંનાં વર્ણનોમાં વર્ણનાત્મક શૈલી પ્રયોજાઈ છે. આમ છતાં, લેખકની શૈલી પરનો પારસીબોલીનો રંગ બિનપારસી વાચકો માટે તકલીફરૂપ બની રહે છે. લેખકે શુધ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં તેમના પ્રવાસવર્ણનને રજૂ કરવાની પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ તેમાં પારસીબોલીના તળપદા અને લાક્ષણિક શબ્દો - પ્રયોગો વારંવાર આવતા રહે છે. વર્ણાનુપ્રાસ અને પ્રાસાનુપ્રાસ માટેનો લેખકની કેટલીકવાર ભાષાને વિચિત્ર બનાવી દે છે. પરંતુ આવી કેટલીક મર્યાદાઓ હોવા છતાં મર્ઝબાનનાં પ્રવાસ પુસ્તકો તેમના આકર્ષક વસ્તુ-નિરૂપણને લઈ ખાસ નોંધપાત્ર છે. લેખકની

મૌલિક-પ્રતિભાનું, આનંદપ્રિય રમૂજવૃત્તિનું, સંવેદનશીલતાનું અને કલ્પનાશીલતાનું, વિચાર અને ચિંતનનું, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિનું તેમાં સુરેખ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે. સરલ, પ્રવાહી, ચિત્રાત્મક અને ક્યારેક નાટ્યાત્મક પણ થતી શૈલીમાં આ બધાને રુચિર અભિવ્યક્તિ મળી છે. આવા સર્જનાત્મક અંશોને કારણે લેખકની પ્રવાસકથા અનેકવાર લલિતકૃતિ જેવી રસવાહી બની રહે છે. તેમનાં પ્રવાસપુસ્તકો તત્કાલીન ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ ભાત પાડનારાં બન્યાં છે. ગુજરાતીના ઉત્તમ પ્રવાસ લેખકોમાં તેમને નિઃશંક સ્થાન આપી શકાય.

સંદર્ભ :-

1. ગોપાળદાસ પટેલ, સંસ્કૃત-ગુજરાતી વિનીત કોશ, પૃ. ૩૨૦
2. ભગવતસિંહજી, ભગવદ્ગૌમંડલ ભાગ ૬, પ્ર.આવૃત્તિ ઈ.સ.૧૯૬૪, પૃ. ૫૯૭૨
3. ગોપાળદાસ પટેલ, સંસ્કૃત-ગુજરાતી વિનીત કોશ, પૃ. ૩૯૬.
4. રામચંદ્ર શર્મા, 'પ્રામાણિક હિન્દી કોશ', પૃ.૧૦૬૮
5. કાકા સાહેબ કાલેલકર, 'હિમાલયનો પ્રવાસ', ઈ.સ.૧૯૭૧, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯
6. એજન, પૃ. ૧૦
7. હાજી સુલેમાન શાહ મહમદ, 'પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા', ઈ.સ.૧૮૯૫, પ્રસ્તાવના, પૃ.૧.
8. જહાંગીર મર્ઝબાન, 'મુંબાઈથી કાશ્મીર', ઈ.સ.૧૮૮૭, પૃ. ૬૯
9. 'વીલાયતી વહેજાં', પ્ર.આ.ઈ.સ.૧૯૧૫, પૃ. ૪૭
10. 'ગોરું વીલાયત', પ્ર.આ. ઈ.સ.૧૯૧૫ પૃ. ૮૫
11. એજન, પૃ. ૧,૨
12. 'મોદીખાનાથી મારસેલ્સ', દ્વિતીય આ, ઈ.સ.૧૯૦૬, પૃ. ૩૭૧
13. એજન, પૃ. ૩૯
14. 'વીલાયતી વહેજાં', પ્ર.આ.ઈ.સ.૧૯૧૫, પૃ. ૪
15. 'મોદીખાનાથી મારસેલ્સ', દ્વિતીય આ, ઈ.સ. ૧૯૦૬, પૃ.૧૫૯
16. 'ગોરું વીલાયત', પ્ર.આ. ઈ.સ.૧૯૧૫ પૃ.૧૯૭
17. એજન, પૃ. ૧૮૭